

Cirkvi v strednej a východnej Európe počas transformácie

Skúsenosti z medzinárodného výskumu s osobitým zreteľom na Maďarsko, Slovensko a Ukrajinu

András Máté-Tóth – Csaba Máté Sarnyai

Medzinárodný výskum *Aufbruch* skúmal v rokoch 1996 – 2000 náboženské a cirkevné zmeny v desiatich bývalých socialistických krajinách strednej a východnej Európy.

Autorom základnej idey je viedenský pastoračný teológ profesor Paul M. Zulehner. Ústredným výskumným centrom bola Katedra cirkevných vied na Vedeckej univerzite v Szegede, hlavným koordinátorom projektu vedúci katedry András Máté-Tóth,¹ významnú úlohu vo výskume zohral aj profesor Miklós Tomka. Záštitu nad projektom mali kardinál Franz König a pražský arcibiskup Miloslav Vlk.

Prípravy sa začali v duchu základnej myšlienky, že cirkevný vývoj v bývalých komunistických krajinách možno charakterizovať prostredníctvom analýzy hnutí tzv. mierových farárov a životných osudov cirkevných hodnostárov. Povolání historici, predstavitelia spoločenských vied, pastorační teológovia a zástupcovia cirkevných úradov spoločne vypracovali plán výskumu. Čoskoro vysvitlo, že základná téma je diferencovaná a vyžaduje si aj výskum a analýzu iných tém. Bolo by mylné vnímať spomínaný región ako homogénny celok, keďže komunistická diktatúra sa dostala k moci v krajinách s rozdielnou úrovňou hospodárskeho rozvoja, s odlišnou spoločenskou štruktúrou a inými kultúrnymi tradíciami. Obraz sa neunifikoval ani počas desaťročia „existujúceho socializmu“, preto aj obdobie po roku 1989 charakterizuje výrazne odlišná úroveň rozvoja a rozličné adaptačné stratégie. Práve preto sa dôraz kládol na diferencovaný výskum religiozity v krajinách regiónu.²

Jednou z významných hodnôt výskumného procesu je medzinárodná sieť bádateľov a partnerov, vytvorená z reprezentantov rozličných disciplín: na témach pracovalo vyše sto spolupracovníkov a zrodilo sa vyše päťtisíc strán referátov. Vo všetkých výskumných oblastiach sme od pracovných skupín vyžadovali metodickú prezentáciu pestrosti stanovísk a rozporov. Pri odkrývaní udalostí sa očakávalo aj zachytenie konfliktov.

Prvým krokom výskumu bolo zbieranie údajov v rokoch 1997 – 1998 pomocou dotazníkov, resp. interview v jednotlivých krajinách. Získaný materiál spracovali výskumné skupiny v danej krajine. Výsledkom tejto práce sú tematicky členené približne tridsaťstránové štúdie. Spomínané štúdie sú usporiadané do zväzkov podľa krajín (slovenský materiál je síce hotový, ale ešte nie je spracovaný do tlače), ako aj podľa spomínaných tém. Ku každej téme autori z dvoch rozdielnych krajín pripravili veľké porovnávacie štúdie. Tieto štúdie vydal Schwaben Verlag v doteraz desiatich zväzkoch. V náväznosti na výskum

1 Na internetovej stránke Katedry cirkevných vied na Vedeckej univerzite v Szegede je zverejnená syntéza výskumu *Aufbruch* v anglickom jazyku, ktorá je dielom Paula M. Zulehnera a Andrása Máté-Tótha.

2 TOMKA, Miklós: Vallási változások Európában (és ezen belül Magyarországon). In: Vallás és multikulturalizmus. Debrecen, KLTE Szociológiai Tanszék, 1998, s. 27.

vyšli aj doplnkové štúdie, ako napríklad kniha Andrása Máté-Tótha o aktuálnej situácii teológie v strednej a východnej Európe.³

Pracovalo sa na viacerých úrovniach. V desiatich bývalých socialistických krajinách sa v prvom rade realizoval výskum verejnej mienky. Otázky sa týkali vzťahu respondentov danej krajiny k ôsmim základným kresťanským tézám. Spomedzi nich treba vyzdvihnúť *Boha, Peklo, Nebo, Smrt', Zmŕtvychvstanie*, a v neposlednom rade aj *dôveru v cirkev ako v inštitúciu*. Cieľom bolo stanoviť takzvaný komplexný konfesijný ukazovateľ. Prvoradým cieľom definovania a aplikovania tohto ukazovateľa bolo, aby sme získali komplexnejšie, farebnejšie kritérium, než boli predchádzajúce indikátory religiozity, ako napríklad návštevnosť bohoslužieb.

Počas výskumu sme zistili, že náboženskú dimenziu kultúr skúmaných krajín možno rozdeliť do troch skupín. Sú tzv. *cirkevno-religiózne kultúry, ktoré sú religiózne na základe tradičných kritérií*, náboženstvo má v nich silný vplyv na kultúru, a to aj v minulosti, aj počas výskumu. Do tejto skupiny patria Poľsko, Rumunsko a Slovensko, hoci Slovensko sa nachádza na hranici s nasledujúcou tzv. *kultúrno-religióznou skupinou*. V krajinách zaradených do kultúrno-religiózne skupiny je pomer tých, ktorí sami seba pokladajú skôr za veriacich alebo veľmi silno veriacich, resp. pomer tých, čo sami seba pokladajú za málo veriacich alebo neveriacich, vyrovnanější než v krajinách s tradičnou cirkevno-religióznou kultúrou, preto náboženské otázky spoločnosť rozdeľujú. Medzi tieto krajiny patrí Maďarsko, Slovinsko a Ukrajina. Polarizácia sa, napríklad v Maďarsku, prejavuje vtedy, keď prebieha spoločenská diskusia o akejkoľvek politickej otázke, týkajúcej sa vzťahu cirkvi a štátu, resp. náboženskej slobody. Spoločnosť sa v takýchto prípadoch často rozčesne na dva tábory, ktoré majú približne rovnaký počet zástancov. Napokon môžeme hovoriť aj o *ateizujúcich kultúrach*, kde „najväčšiu konfesiu“ tvoria neveriaci. Sem patrí východné Nemecko alebo Česko. Spoločnosť v týchto krajinách nie je v politických otázkach, týkajúcich sa náboženstva, hlboko rozdelená. Platí to aj pre krajiny prvej kategórie, ale v nich je to práve kvôli silnému prepojeniu náboženstva, spoločnosti a kultúry.

Takéto rozdelenie krajín v čase zbierania údajov v rokoch 1997 – 1998 zhruba vyjadrovalo modernizačné, resp. kultúrno-regionálne členenie. Poznávacím znamením modernizácie je postupné vytesňovanie tradičnej alebo cirkevnej religiozity.

Spomínaný výskum po uplynutí desaťročia plánujeme zopakovať, pričom ho chceme rozšíriť aj na krajiny s najmä ortodoxnou religióznou tradíciou, ako je napríklad Bulharsko alebo Moldavsko. Jedna z hlavných otázok teraz sa začínajúceho programu *Aufbruch 2* znie, či je pre dané krajiny, resp. región vyše pätnásť rokov po zmene režimu charakteristický úbytok cirkevnej religiozity alebo nie. Slovensko a Ukrajina môžu byť modelovými krajinami toho, či modernizačné vplyvy vyvolávajú z náboženského aspektu homogenizačný proces alebo práve naopak, či je dôsledkom silnejšieho odmietania a vzdávania sa od modernizačných tendencií zachovanie, prípadne posilnenie cirkevného aspektu.

Nasledujúca úroveň, ktorá môže byť dôležitá z hľadiska katolíckej cirkvi, sa venovala tzv. centrálnym témam. Tieto mala každá krajina konkretizovať na základe vlastných špecifik a na ich spracovanie sformulovať hypotézy. Vedúci pracovných skupín v jednotlivých krajinách – v prípade Slovenska to bol farár Marián Prachár, zakladateľ Teologického fóra – vypracovali jednotný medzinárodný systém kritérií, ktorý tvoril výskumnú základňu bádania v konkrétnej krajine; zdôrazňovali však, že cirkvi v jednotlivých krajinách majú aj špecifické problémy. Spoločnou črtou spomínaných tematických okruhov bolo spracovanie

3 MATE-TOTH, Andras: Zur Theologie in Ost(Mittel)Europa. Ostfildern, Schwabenverlag, 2002.

minulosti, na nasledujúcej úrovni bola na ňom postavená praktická teológia súčasnosti, resp. súčasného hodnotenia situácie predstaviteľmi cirkvi. Jeden z tematických okruhov sa napríklad zameriava na činnosť cirkevných úradov, na prax menovania vedúcich predstaviteľov v socialistických krajinách pred zmenou režimu. Podstatným prvkom je aj špecifické prijatie II. Vatikánskeho koncilu v politicky uzavretej spoločnosti, ktorá v minulosti panovala v krajinách strednej a východnej Európy. Výskum sa pokúsil odhaliť vedomie identity, cirkevné vedomie laikov o úlohe cirkvi a jej spoločenskej role, aký typ vzťahov medzi klerikmi a laikmi sa objavili/objavujú v predchádzajúcom a súčasnom politickom období. Významnú oblasť výskumu tvorila otázka konformizmu a odporu. Spoločenské a politické zmeny sa totiž vždy dotýkajú hodnotenia cirkevných a politických rozhodnutí. Diktatúry sa pokúsili vytvoriť „nového človeka“, chceli ovplyvňovať aj najintímnejšie časti životného priestoru človeka. Odpoveď cirkví, resp. predstaviteľov cirkví v jednotlivých krajinách polarizovala medzi odporom a spoluprácou.

Vcelku možno povedať, že hlavné princípy špecifik centrálnych tém treba hľadať v historických a kultúrnych koreňoch danej krajiny.

Z pastoračného hľadiska poskytol výskum *Aufbruch* komplexný obraz vývoja jednotlivých regiónov od obdobia komunizmu až po transformačný proces po zmene režimu. Jeho hodnota spočíva aj v tom, že poznanie špecifických skúseností v jednotlivých krajinách môže súčasných kompetentných predstaviteľov pastorácie a záujemcov o vývoj cirkevnej praxe motivovať, aby zväžili svoje praktické teologické a politické zmýšľanie a nadviazali vzájomný dialóg.

Špecifikom pre reformné krajiny, ktoré prešli procesom politickej transformácie, je jav, že v čase zmien chýbali vzdelaní odborníci, schopní rýchlo sa prispôbiť novým podmienkam. Po počiatočnom oduševnení čoskoro prišlo vytriezvenie. Maďarské a slovenské duchovenstvo aj dnes, napríklad, uprednostňuje výučbu náboženstva na školách, iniciátormi vzdelávania dospelých sú v prvom rade laici.

Počas dlhého obdobia výskumu sa bádatelia často stretali s dilemou, a to čím viac času uplynulo od politického zvratu v rokoch 1989 – 1990, či v krajinách strednej a východnej Európy nechceli cirkvi prirýchlo oživiť staré štruktúry namiesto toho, aby v radikálne nových podmienkach hľadali vlastnú cestu. Majú tieto cirkvi vlastný profil, ktorý prezentujú navonok i dovnútra? Po desaťročiach izolácie je dôležité, aby ho sformulovali a tlmočili nielen smerom na Západ, ale aj medzi sebou a vo vlastných krajinách.

Dôležité je, že táto práca umožňuje spoznať a komparatívne analyzovať špecifické skúsenosti jednotlivých krajín. Zo spomínaného porovnania vyplýva, že rámec opätovného budovania katolíckej cirkvi v danej krajine a logika súčasnej pastorácie boli v zásade ovplyvnené činnosťou v predchádzajúcom politickom období.

Maďarské farské pastoračné podmienky v rámci výskumu analyzoval István Kamarás.⁴ Farský náboženský život, ktorý je základom domácej pastoračnej činnosti, sčasti z historických dôvodov, duch II. Vatikánskeho koncilu vcelku neovplyvňuje. Zdá sa, že hlboké prúdy náboženského života dnes skôr obchádzajú farské úrady a posúvajú sa smerom k duchovným hnutiam. Fary sa neraz, pripútané k predchádzajúcim historicko-politickým mechanizmom, uzatvárajú do povrchnejšieho náboženského horizontu, v ktorom dynamicky sa meniaci svet a cirkev nevedú plnohodnotný dialóg. Stratégiu obnovy pastorácie si farári a veriaci predstavujú podobne, pričom vychádzajú z koncilu. Hlavné faktory sú:

4 KAMARÁS, István: Egyházközségeink 1997/98-ban. *Vigilia*, 1999/6. <http://www.vigilia.hu/1999/6/9906kam.html>

komunita, väčšie zainteresovanie svetských ľudí, prehĺbenie náboženského života, otvorenie sa spoločnosti, zapojenie duchovných hnutí do duchovnej pastorácie na farnostiach, vytvorenie osobnejšieho, bezprostrednejšieho vzťahu s veriacimi, vytváranie a sprostredkovanie kultúry.

Podľa Kamarása je pastoračná činnosť aj dnes úspešnejšia tam, kde ešte žije tradičná religiozita, na čele farnosti stojí charizmatická osobnosť, existuje duchovné hnutie a komunita farárov, kde sa náboženský život môže opierať o malé spoločenstvá a o pracovné skupiny, z ktorých komunity vznikajú. Podstatným faktorom je šťastná kombinácia aktívnej komunity a racionálnej organizácie, ako aj spoločenstvo, ktoré vzniká zo spoločného zážitku a buduje sa zdola.

V súvislosti s týmto segmentom výskumu sme v prípade Slovenska a Ukrajiny museli brať do úvahy predovšetkým fakt, že v skúmanom období boli obe krajiny súčasťou väčšieho štátneho celku, čo výrazne ovplyvňovalo správanie a činnosť predstaviteľov cirkvi. Z hľadiska Slovenska je známe, že tam v období predchádzajúceho režimu pracovali „fúzatí biskupi“. Väčšina cirkevnej hierarchie, aj na vyššej úrovni, odišla do opozície, teda diktatúra ju dokázala rozdeliť v menšej miere. Počas celého obdobia bolo vo väzení pomerne viac cirkevných predstaviteľov než u nás. Azda to môžeme sformulovať tak, že väčšia časť hierarchie sa nezmierila s režimom tak, ako to dopadlo v našej krajine počas postupného presadzovania sa kádárovskej konsolidácie. Medzi emblematické postavy odporu patrili nitriansky biskup Korec.

Z hľadiska ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi je najdôležitejší fakt, že v skúmanom období bola zakázaná, teda socialistický/komunistický sovietsky štát ohrozoval jej existenciu. „Ponuka na prežitie“, podľa ktorej sa mala zachovať zlúčením s ortodoxnou cirkvou, spochybňovala jej identitu. V danej situácii časť gréckokatolíckych duchovných emigrovala a v zahraničí založila vlastnú hierarchiu, doma sa však cirkev zachovala len rozdrobená na podzemné ostrovy. Ostrý protiklad medzi východnou a západnou Ukrajinou už v tom období vyplýval nielen z kultúrnej a politickej, ale aj z náboženskej základne. Dnes síce môžu gréckokatolíci z právneho hľadiska slobodne pracovať, no v západných oblastiach krajiny pretrvávajú veľmi silný tlak na zvýšenie vplyvu ortodoxie.

Na Slovensku a Ukrajine je po získaní štátnej nezávislosti najdôležitejším oporným bodom národná identita, ktorá je silnejšia než oporné body religiózneho charakteru. V tejto spojitosti treba poukázať aj na niekoľko dôležitých zistení o vzťahu národného povedomia a religiozity, ku ktorým pri výskume došiel Miklós Tomka.⁵ Hovorí, že na vedomie súdržnosti s príslušníkmi vlastného národa nemá vplyv svetonázor, dokonca na tomto základe nie sú dôležité ani kultúrne rozdiely. Signifikantný rozdiel medzi veriacimi a neveriacimi sa podľa Tomku prejavuje pri prežívaní národnej hrdosti. Signalizuje, že národná hrdosť je silnejšia v prvej skupine. Na druhej strane poznamenáva, že vo vzťahu náboženstva a národného povedomia existujú aj nebezpečné prvky. Náboženský dogmatizmus často môže sprevádzať nenávisť voči cudzím, ich eliminácia. V strednej a východnej Európe sa zasa v niektorých skúmaných krajinách – napríklad aj na Ukrajine – objavuje zámer vierovyznanie národno-politicky inštrumentalizovať.

*

5 TOMKA, Miklós: A vallás szerepe az interkulturális kommunikációban. Vallásföldrajz és a vallási kultúra regionalitása (http://www.phil-inst.hu/uniworld/kkk/rel/geogr/tomka_7_2.htm)

Pri sumarizácii výskumu *Aufbruch*, ktorý sa venoval náboženským a cirkevným zmenám v bývalých socialistických krajinách strednej a východnej Európy, zdôrazníme niekoľko dôležitých momentov. Medzi významné hodnoty výskumu patrí medzinárodná vedecká a partnerská sieť, ktorá sa vytvorila medzi predstaviteľmi rozličných disciplín.

Cieľom výskumu verejnej mienky, ktorý bol súčasťou výskumu, bolo určiť komplexný konfesionálny ukazovateľ. Podľa religióznej dimenzie kultúr v skúmaných krajinách sa Slovensko umiestnilo na hranici tzv. cirkevno-religiózných kultúr, ktoré sú nábožensky založené na tradičných kritériách, a kultúrno-religióznej skupiny. Do tejto skupiny patrí aj Maďarsko a Ukrajina; tu je pomer tých, čo sami seba pokladajú za silno veriacich, resp. vôbec neveriacich, najvyrovnanejší. Je zaujímavé spomenúť, že Česko, ktoré v minulosti tvorilo so Slovenskom spoločný štát, sa dostalo do tretej, tzv. ateizujúcej skupiny. V čase získavania údajov, teda takmer pred desaťročím, sa toto členenie v podstate zhodovalo s modernizačným, resp. kultúrno-regionálnym členením. Z náboženského hľadiska môžeme vytvoriť paralelu medzi modernizáciou a poklesom tradičnej cirkevnej religiozity. Túto tendenciu chce ďalej skúmať začínajúci sa výskum *Aufbruch 2*, v ktorom môžu byť Slovensko a Ukrajina práve modelom, či ďalšie modernizačné vplyvy spôsobili homogenizáciu religióznej dimenzie, alebo či je dôsledkom odmietnutia modernizačných tendencií práve zachovanie, prípadne posilnenie cirkevného aspektu.